

The History of the Origin and the Formation of Futuwwa Guilds

Hossein Kachoian¹, and Esmail Nodeh Farahani²

1. Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: kachoian@ut.ac.ir

2. PhD Student in Sociology, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences University of Tehran, Tehran,

Iran. Email: Farahani.es@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

Received in revised form:

Accepted:

Published online:

ABSTRACT

Futuwwa guilds represents one of the oldest ethical, social, and economic systems in Iranian history. It has attracted scholarly attention since the earliest academic attempts to understand pre-modern Iranian culture. In particular, the existence of written futuwwat-namas (manuals of chivalry) from various historical periods, along with the interest of European orientalists in exploring futuwwa and its guild-based manifestations, have contributed to this scholarly focus. Despite the expansion of literary studies involving the collection and critical editing of futuwwat-namas, and the inclination of social sciences to examine guild futuwwa as a form of socio-economic institutional and a culturally-developmental indigenous capacity, existing research appears to overlook the cultural-historical narrative of how this phenomenon emerged. Thus, this article attempts to investigate the history of the origin and the formation of Futuwwa guilds, focusing on how futuwwa, initially a personal and ethical agenda of conduct, gradually transformed into a socio-economic institution. The article uses an Inductive-analytical method and library-based sources, and concludes that the jurisprudential approach (as a realistic, individual, and microscopic encounter) intended to teach business and transactional rulings to market practitioners, fundamentally differs from the Sufi-futuwwa approach (as a mytho-theological, macroscopic encounter) which sought to imbue professional and occupational identities with spiritual meaning.

Keywords:

Asceticism and Sufism, Chivalry and Futuwwa, Guild Futuwwa, Futuwwa of Guilds, rulings on business, Work Culture.

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <http://doi.org/00000000000000000000>

سیر پیدایش و تکوین فتوت اصناف

حسین کچوئیان^۱ و اسماعیل نوده فراهانی^۲

۱. دانشیار جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، شهر تهران، کشور ایران. رایانامه: kachoian@ut.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، شهر تهران، کشور ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: Farahani.es@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت:</p> <p>تاریخ بازنگری:</p> <p>تاریخ پذیرش:</p> <p>تاریخ انتشار:</p>	<p>فتوت اصناف یکی از کهن‌ترین نظام‌های اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی در تاریخ ایران است که از آغاز تلاش برای فهم دانشگاهی فرهنگ ایران پیشامدرن مورد توجه قرار گرفته است. بویژه، وجود فتوت‌نامه‌های مکتوب متعلق به دوره‌های تاریخی مختلف، و نیز تمایل مستشرقان اروپایی برای شناخت فتوت و فتوت اصناف، در پیدایش این بذل توجه موثر بوده است. علی‌رغم گسترش مطالعات ادبی که گردآوری و تصحیح فتوت‌نامه‌ها را شامل می‌شود، و نیز گرایش علوم اجتماعی به مطالعه اصناف فتوت به مثابه نوعی صورت نهادی اقتصادی-اجتماعی و ظرفیت بومی فرهنگی-توسعه‌ای، به نظر می‌رسد مطالعات موجود در این زمینه از بیان روایت فرهنگی-تاریخی شکل‌گیری این پدیده غافل بوده‌اند. بدین ترتیب، در این مقاله کوشش شده است سیر پیدایش و تکوین فتوت اصناف مورد مطالعه قرار گیرد و بر این مسئله تمرکز شود که فتوت به عنوان یک دستور کار فردی و اخلاقی، چگونه و طی چه مراحل به یک نهاد اقتصادی-اجتماعی تبدیل شده بود. مقاله از روش استقرایی-تحلیلی و منابع کتابخانه‌ای بهره برده است و به این نتیجه می‌رسد که گسترش رویکرد فقهی (به مثابه مواجهه‌ای واقع‌گرایانه، فردی و خرد) با هدف آموزش احکام کسب و کار و معاملات به اهل بازار، با رویکرد تصوفی-فتوتی (به مثابه مواجهه‌ای اسطوره‌ای-الهیاتی و کلان‌نگر) با هدف هویت‌بخشی به کسب و کار و اهل حرفه‌ها و پیشه‌های گوناگون، تفاوت‌های اساسی دارد.</p> <p>زهد و تصوف، جوانمردی و فتوت، اصناف فتوت، فتوت اصناف، احکام کسب، فرهنگ کار.</p>
کلیدواژه‌ها:	

DOI: <http://doi.org/000000000000000000000000>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <http://doi.org/000000000000000000000000>

۱. مقدمه

فتوت یکی از ویژگی‌های اخلاقی و معنوی موجود و شناخته‌شده در جامعه ایرانی است و طی قرن‌های مختلف با عناوین متنوعی از آن در زبان و ادبیات فارسی یاد شده است، از جمله: عیاران، شاطران، فتیان، احداث، پهلوانان، کلوها، باباها، بهادرها، سربداران، اخی‌ها، لوتی‌ها و باباشمل‌ها (مدائینی و افشار، ۱۳۸۱: ۱۵-۴۰). همچنین، فتوت اصناف، به‌عنوان یکی از کهن‌ترین نظام‌های اخلاقی و اجتماعی در تاریخ ایران، پیوندی عمیق میان ارزش‌های معنوی، هویت صنفی و ساختار اقتصادی شهرهای پیشامدرن پدید آورده بود. این مهم که ریشه در آموزه‌های عرفانی و سنت‌های جوانمردی داشت، نه‌تنها چارچوبی برای رفتار حرفه‌ای پیشه‌وران فراهم می‌کرد، بلکه به‌مثابه نظامی خودتنظیم‌گر، انسجام اجتماعی و اعتماد متقابل را در بازارها و محله‌ها تقویت می‌ساخت. با این حال، تحولات سریع اقتصادی، دگرگونی ساختار بازارها و کم‌رنگ شدن نهادهای سنتی، موجب شده است که امروزه بسیاری از ابعاد این ظرفیت و تراث فرهنگی به کلی فراموشی شود. با وجود اهمیت تاریخی و فرهنگی فتوت اصناف، پژوهش‌های قابل توجهی درباره سیر پیدایش و تکوین آن صورت نگرفته است. بر این اساس، یکی از موضوعاتی که از آغاز دوره پهلوی و تلاش برای مطالعه علمی فتوت، مورد توجه بوده است، ارتباط فتوت با فعالیت‌های شغلی و کسب درآمد می‌باشد؛ موضوعی که به نظر می‌رسد بخشی از محتوای فتوت‌نامه‌ها را به خود اختصاص داده است. با وجود این، بسیاری از متون تهیه‌شده در این زمینه، بدون عنایت کافی به تحولات تاریخی، و به گونه‌ای ایستا به مطالعه ابعاد و کارکردهای اقتصادی فتوت متمایل شده و بعضاً با هدف مواجهه ایجابی، الگوگیری فوری، و ارائه چارچوب‌های تجویزی به بحث «فتوت اصناف» گرایش یافته‌اند. بر این اساس، از یکسو مطالعه فتوت اصناف به عنوان نوعی جوهره و قابلیت فرهنگی، ضروری به نظر می‌رسد و از سوی دیگر، مروری بر سیر پیدایش و تکوین آن می‌تواند سهل‌انگاری‌ها و سوءبرداشت‌ها از مسئله فتوت اصناف را تا حدودی مرتفع کرده و زمینه شناخت بازاندیشانه آن را فراهم کند.

۲. پیشینه پژوهش

در سال‌های گذشته آثار معدودی در زمینه فتوت اصناف به رشته تحریر درآمده است. کتاب **چهارده رساله در باب فتوت و اصناف** (مدائینی و افشاری: ۱۳۸۱) یکی از آثاری است که به مسئله رابطه فتوت به‌مثابه یک خصلت اخلاقی - فرهنگی با اصناف، به‌عنوان نوعی بستر اقتصادی - اجتماعی هویت‌بخش، توجه نموده است. یک دیباچه مختصر از مصححان (صفحات ۱۱-۱۴) و یک مقدمه تاریخی - لغوی با تأکید بر عناوین و نامگذاری‌های صورت گرفته در طول تاریخ (صفحات ۱۵-۴۵) تنها بخش‌های تحلیلی این اثر به شمار می‌روند و سایر صفحات به متن فتوت‌نامه‌ها اختصاص دارد. همچنین، در این کتاب به فتوت‌نامه‌های مرتبط با شاطران، نمدمالان، خبازان، کرباس‌باغان، قصابان و سلاخان، حمامیان، سلمانیان و... اشاره شده و دست‌کم فتوت‌نامه‌های صنفی این اثر با این فرضیه که از قرن دهم هجری به بعد شاهد پیدایش نوعی فتوت شهری و مدنی هستیم، مطابقت دارد.

کتاب **سی فتوت‌نامه دیگر: سی رساله ناشناخته در فتوت و پیشه‌وری و قلندری** نیز با مختصاتی نظیر اثر پیش‌گفته، تهیه و تدوین شده است. تهیه فهرستی از نسخه‌های خطی فتوت‌نامه‌های فارسی، قسمت ویژه این اثر است که به معرفی آثار مورد نظر می‌پردازد. بر این اساس، مهم‌ترین فتوت‌نامه‌های موجود به شرح زیر است:

۱. «کتاب الفتوه» نوشته «ابن معمار بغدادی حنبلی» (متوفی ۶۴۲)؛

۱. ابن معمار حنبلی بغدادی، محمدبن ابی‌المکارم (۱۳۹۹). فتوت‌نامه (و متن دو سخنرانی دکتر مصطفی جواد درباره فتوت). با مقدمه مصطفی ملکیان. ترجمه عبدالعلی اسپهبدی. تهران: صمدیه.

۲. فتوت‌نامه شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی (متوفی ۶۳۲): نخستین فتوت‌نامه فارسی،
۳. فتوت‌نامه‌ای دیگر از شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی (متوفی ۶۳۲)^۱،
۴. فتوت‌نامه نجم‌الدین زرکوب (متوفی ۷۱۲)،
۵. «تُحْفَةُ الْإِخْوَانِ فِي خِصَائِصِ الْفِتْيَانِ» نوشته «عبدالرزاق کاشانی» (متوفی ۷۳۵)،
۶. رساله فتوتیه از «نفائس الفنون فی عرائس العیون» نوشته «شمس‌الدین محمد آملی» (متوفی ۷۵۳)^۲،
۷. «فتوت‌نامه» مولانا ناصری (تالیف ۶۸۹): نخستین فتوت‌نامه منظوم فارسی^۳،
۸. «رساله فتوتیه» نوشته «میر سیدعلی همدانی»^۴ (متوفی ۷۸۶)،
۹. «فتوت‌نامه سلطانی» نوشته «حسین واعظ کاشفی»^۵ (متوفی ۹۱۰): جامع‌ترین و مفصل‌ترین فتوت‌نامه،
۱۰. مشهورترین فتوت‌نامه منظوم فارسی^۶ که نسخه‌های خطی متعددی از آن در دسترس است و سال‌ها، به اشتباه، به عطار نیشابوری نسبت داده می‌شد.

همچنین، نویسنده پس از سال‌ها فعالیت در این حوزه می‌گوید: «فتوت‌نامه‌های فارسی در طی هشت قرن (قرن هفتم تا چهاردهم) نوشته شده است» (افشاری، ۱۳۹۱: ۳۵). با وجود این، نویسنده درباره سؤالاتی نظیر این که کدام فتوت‌نامه‌ها به مثابه نقاط عطف، عمل کرده‌اند؟ چرا فتوت‌نامه‌های جامع و فاخر مربوط به قرون هفتم تا نهم هستند؟ چگونه از قرن دهم به بعد، بر شمار فتوت‌نامه‌های بخشی (صنفی) و عوام‌نوشته افزوده می‌شود؟ و... سخنی نمی‌گوید.

یکی از معدود مطالعات صورت گرفته درباره فتوت اصناف در فضای علوم اجتماعی، مطالعه کیفیت ارتباط اصناف و فتوت در ایران است. جوادی یگانه و علامه (۱۳۹۷) در مقاله *تحلیل اجتماعی روابط سازمان صنفی و سازمان فتوت در ایران* - در موافقت با آن لمپتون^۷، فرانتس تشنر^۸ و کلود کاهن^۹ - معتقدند بر خلاف باور غالب در مطالعات جامعه‌شناسی تاریخی، در ایران اواخر سده میانه (دوره گسترش اسلام و خلافت اسلامی در ایران تا ابتدای دوره صفویه)، پیشه‌وران این سرزمین در تعامل با سازمان‌های فتوت، نوعی سازمان

۱. لازم به ذکر است فتوت‌نامه‌های (۱)، (۲) و (۳) مورد حمایت الناصر لدین‌الله بوده‌اند.

۲. باید عنایت داشت که موارد (۲)، (۳)، (۴)، (۵) و (۶) از آثار فوق در کتاب زیر قابل مشاهده‌اند:

- صراف [مصحح، مقدمه‌نویس]، مرتضی (۱۳۵۲). *رسایل جوانمردان؛ مشتمل بر هفت فتوت‌نامه*. تهران: قسمت ایران‌شناسی انستیتوی فرانسوی پژوهش‌های علمی در ایران.

۳. گولپینارلی، عبدالباقی (۱۳۷۹). فتوت در کشورهای اسلامی و مأخذ آن (به همراه فتوت‌نامه منظوم ناصری). ترجمه توفیق هاشم‌پور سبحانی. تهران: روزنه.

۴. این فتوت‌نامه در اثر زیر به انتشار رسیده است:

- اذکابی، پرویز (۱۳۹۴). میر همدان: احوال، آثار و آراء میرسیدعلی همدانی به انضمام پنج رساله وی. همدان: بنیاد علمی و فرهنگی بوعلی‌سینا.

۵. واعظ کاشفی [سبزواری]، مولانا حسین [حسین بن علی] (۱۳۵۰). فتوت‌نامه سلطانی. تصحیح محمدجعفر محجوب. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

۶. این فتوت‌نامه در سه اثر زیر - با اختلافات قابل توجه - قابل دسترس می‌باشد:

- ریاض [خان]، محمد (۱۳۴۸). فتوت‌نامه عطار یا هاتفی؟. ماهنامه معارف اسلامی (سازمان اوقاف). سال ۴. شماره ۸. صص ۸۶-۹۲.

- افشاری، مهراں (۱۳۸۲). فتوت‌نامه‌ها و رسائل خاکساربه (سی رساله). تهران: پژوهشگاه علوم‌انسانی و مطالعات فرهنگی.

- عطار نیشابوری، محمدبن‌ابراهیم [فریدالدین] (۱۳۹۷). دیوان عطار به تصحیح سعید نفیسی. ویراسته کاظم عابدینی‌مطلق. تهران: گسترش فرهنگ و مطالعات.

7. Ann Katherine Lambton (1912-2008) [ایران‌شناس انگلیسی]

8. Franz Taeschner (1888-1967) [مستشرق آلمانی]

9. Claude Cahen (1909-1991) [خاورشناس فرانسوی]

صنفاى دینی تشکیل داده‌اند؛ سازمانی که در آن محتوای آیینی و صوفیانه بر منافع حرفه‌ای اعضا اولویت داشته است. چهارچوب نظری این پژوهش بر آرای دورکیم و طرح او از نوعی سنخ سازمان صنفاى پیشامدرن استوار است، اما نویسندگان تصریح می‌کنند اصناف فتوت در ایران با سازمان‌های صنفاى قرون وسطی در غرب (۶۵۰ تا ۱۵۰۰ میلادی) تفاوت دارد. نقطه مقابل این یافته‌ها، ادعای محققانی - مانند ویلم فلور^۱، هانری کربن^۲ و احمد اشرف^۳ - است که گمان می‌کنند سازمان صنفاى مستقل در ایران وجود نداشته است بلکه پیشه‌وران در ایران همانند دیگر گروه‌های اجتماعی، در سازمان‌های فتوتی - به مثابه نوعی انجمن مذهبی - شرکت می‌کرده‌اند. با عنایت به اختلاف نظر مذکور، مهم‌ترین معضله پژوهش جوادى یگانه و علامه، انتخاب یک دوره طولانی و غفلت از تحول «اصناف فتوت» و «فتوت اصناف» طی این بازه چندصدساله است.^۴

همچنین، برخی اندیشمندان با عنایت به فتوت‌نامه‌های اصناف و جایگاه صنوف در نظام اقتصادی جامعه، مترصد احیای اصناف در صورتی معاصر و کارآمد بوده‌اند. از چنین نظرگاهی، مرتضی فرهادی در ترسیم تاثیر فتوت بر باورهای مرتبط با کار، و کسب روزی و در سطحی بالاتر، فرهنگ اقتصادی جامعه ایرانی معتقد است اصناف فتوت، از درهم‌تیدگی اقتضانات زیست‌محیطی و تجربیات فرهنگی چند هزارساله ایرانیان مسلمان، پدید آمده است؛ آئینی که از نظر گرامی‌داشت کار و همکاری، نوع دوستی و طبیعت دوستی، با هیچ مکتب و مسلکی قابل مقایسه نیست چرا که منافع جمع و جامعه را بر منفعت فرد و خواسته‌هایش مقدم می‌دارد؛ و کار را فراتر از چهارچوب دیدگاه‌های اقتصادی چپ و راست مدرن، به مثابه نوعی چهارچوب اخلاقی که تبلور دینداری پیشه‌وران ایرانی است، ترسیم و تعقیب می‌کند. به گفته وی، کار در این چهارچوب، سبب گسترش سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی میان افراد یک صنف و مصرف‌کنندگان خواهد شد (فرهادی، ۱۳۹۰: ۱۰). نکته قابل توجه در این زمینه آن است که فرهادی در جایگاه مردم‌شناسی که دامنه مطالعه بسیاری از آثارش روستا بوده است، بیش از آنکه فتوت اصناف - به مثابه نوعی نهاد شهری و مدنی - را بررسی کند، روحیه فتوتی مستتر در فرهنگ کار را مورد توجه قرار می‌دهد.

مطابق آنچه گفته شد مهم‌ترین کاستی‌های مطالعات پیشین عبارتند از: ۱- فقدان بحث‌های تحلیلی کافی و متناسب با بافت تاریخی - فرهنگی پیدایش صورت‌های مختلف فتوت، ۲- بی‌توجهی نسبت به تحول تاریخی فتوت در صورت‌هایی همچون: کنشگری سیاسی - نظامی عیاران، اخلاق زاهدانه صوفیان، فعالیت‌های تبلیغی - ترویجی پهلوانان، چهارچوب فعالیت اصناف و... ۳- نادیده انگاشتن تفاوت میان فتوت اصناف با روحیه فتوتی فرهنگ کار. بدین ترتیب، تلاش برای برطرف کردن نقایص فوق، مهم‌ترین هدفی است که در ادامه این پژوهش مورد توجه قرار خواهد گرفت.

۳- روش و پرسش‌های تحقیق

در پژوهش اخیر از روش استقرایی - تحلیلی بهره برده و برای تامین داده‌های تحقیق از منابع کتابخانه‌ای استفاده خواهد شد. طبیعتاً روش استقرایی - تحلیلی از مشاهدات جزئی آغاز کرده و می‌کوشد به نوعی تعمیم کلی و یا در صورت امکان نظریه‌سازی دست یابد. بنابراین، در تحقیق پیش رو، مشاهدات و مقدمات گردآوری شده از نتیجه احتمالی تحقیق حمایت نسبی خواهند داشت. در این چهارچوب، پرسش‌های تحقیق عبارتند از:

۱. چگونه فتوت به دستورکاری فردی و اخلاقی در فرهنگ اقتصادی جامعه اسلامی تبدیل شد؟

1. Willem Floor (1942) [ایران‌شناس هلندی]

2. Henry Corbin (1903- 1978) [فیلسوف فرانسوی]

3. Ahmad Ashraf (1934) [جامعه‌شناس ایرانی]

۴. لازم به ذکر است که این مقاله از رساله دکتری استخراج شده است.

۲. سرانجام فتوت اصناف چه شد؟

۳. تبدیل فتوت از دستورکاری فردی- اخلاقی به سامان‌دهنده نهادی اقتصادی همچون صنف، چه ارتباطی با تحولات سیاسی داشته است؟

۴. سیر پیدایش و تکوین فتوت اصناف چگونه بوده است؟

۴- ملاحظات نظری

واژه فتوت، از ریشه «فتی» به معنای جوان و جوانمردی است. در منابع مختلف، تعاریف گوناگونی درباره فتوت عرضه شده است. با وجود این، تعاریف مذکور را به سه دسته کلی می‌توان تقسیم کرد: ۱- جملات کوتاهی که عمدتاً به کلمات امیرالمؤمنین علی (ع) و بعضاً سایر حضرات معصومین (ع) درباره مروت -از ریشه «مرء» به معنای مرد و مردانگی- ارجاع دارد. ۲- تعاریف مستخرج از فتوت‌نامه‌ها که عمدتاً برداشتهایی غیردقیق و تفاسیری صوفیانه از تعاریف دسته نخست هستند. ۳- گرایش به ارائه تعاریف جامع در پژوهش‌های معاصر که سبب استفاده از صورت‌بندی‌های ترکیبی و طولانی‌تری شده است. به عنوان مثال، در تعریف فتوت گفته‌اند از آنجایی که حدیث «لا فتی إلا علی لا سیف إلا ذوالفقار» از زبان رسول اکرم (ص) در شأن علی بن ابی‌طالب (ع) بیان شده است به تدریج تمامی صفات نیک با واژه فتی درآمیخته است (مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۹۶: ۵۲-۵۳). به هر صورت، با وجود تحولات مفهوم فتوت و صفات گسترده مستتر در آن، معنای کاملاً پذیرفته‌شده و قابل اجماعی در این زمینه وجود ندارد، اما شاید بتوان ادعا کرد روایت منتسب به امام صادق (ع) جامع‌ترین و موجزترین چهارچوب بیان مؤلفه‌ها و صفات فتوت است که می‌فرماید فتوت مشتمل است بر راست‌گویی و پرهیز از دروغ، وفای به عهد، ادای امانت، بخشیدن به فقرا، دستگیری از یتیمان، سفره‌داری، احسان فراوان، اعطای همه نعماتی که خدای تعالی به انسان داده، و از همه مهم‌تر، حیاء است (همان: ۵۳).

همچنین، صنف به یک انجمن یا گروه سازمان‌یافته از افراد گفته می‌شود که دارای حرفه، پیشه یا فعالیت اقتصادی مشترک هستند و با هدف حمایت از منافع اعضا، تنظیم روابط حرفه‌ای، بهبود کیفیت خدمات یا کالا، و ایفای نقش در ساماندهی اقتصادی جامعه تشکیل می‌شود (دورکیم، ۱۳۹۲: ۱۳). اصناف معمولاً دارای ساختار رسمی، مقررات داخلی و نقش‌های اقتصادی و اجتماعی مشخص هستند و می‌توان آن‌ها را به‌عنوان یک سازمان اقتصادی و یا یک پدیده اجتماعی- فرهنگی بررسی کرد. در مطالعات جامعه‌شناختی از رویکردهای مختلفی می‌توان اصناف را مورد مطالعه قرار داد و هر رویکرد به جنبه یا جنبه‌های خاصی از این نهاد می‌پردازد.

در این چهارچوب، کارکردگرایی به بررسی نقش صنوف در حفظ نظم اجتماعی، تنظیم روابط بازار، ایجاد همبستگی میان اعضا و انتقال مهارت‌ها به شاگردان نوآموز متمرکز است. کما اینکه دورکیم اصناف را نوعی گروه میانجی می‌دانست که میان فرد و دولت قرار گرفته و انسجام اجتماعی را تقویت می‌کند. در مقابل، رویکرد تضاد به تحلیل روابط قدرت در درون و بیرون صنف، رقابت صنف با سایر گروه‌ها، و نقش اصناف در بازتولید یا کاهش نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی می‌پردازد. همچنین، کنش متقابل نمادین هویت صنفی، نمادها، آیین‌ها و تعاملات روزمره اعضا را که سبب شکل‌گیری فرهنگ صنفی می‌شود، مطالعه می‌کند. علاوه بر آنچه گفته شد، جامعه‌شناسی تاریخی مطالعه تحول اصناف در گذر زمان را مورد توجه قرار می‌دهد. بر این اساس، مطالعه تاریخی فتوت اصناف در ایران گستره‌ی وسیعی را دربر خواهد گرفت؛ که بررسی فتوت به مثابه دستورکاری فردی و اخلاقی، پایگاه سامان‌بخشی نیروهای نظامی و فرهنگی، قوام‌بخش فرهنگ عمومی، ایده‌ای اقتصادی، رویکردی تمدنی وغیره را شامل می‌شود.

۵- یافته‌های پژوهش

۱-۵- فتوت به مثابه دستورکاری فردی و اخلاقی

برخلاف میراث مسیحیت، رهبانیت -به معنای کناره‌گیری از اشتغال و ازدواج- در اسلام، پذیرفته نیست و رسول اکرم (ص) و امیرمؤمنان (ع) و عموم صحابه از این قاعده تبعیت کرده‌اند. بنابراین، دعوت به کار و گرامیداشت آن در فتوت‌نامه‌ها امری طبیعی بوده و بیان آن از نخستین فتوت‌نامه‌ها قابل ردگیری است. از دیگر سو، مطابق شریعت اسلام، برخی فعالیت‌های اقتصادی به کلی حرام هستند. برخی مشاغل همانند زراعت و بافندگی نیز مورد تایید و مستحب اعلام شده‌اند. همچنین، فارغ از حکمت کراهت یا استحباب مشاغل گوناگون، برخی فعالیت‌های اقتصادی مانند زرگری [که احتمالاً به صراف‌ها هم قابل تعمیم است]، کفن‌فروشی و [و چه بسا غسلی]، قصابی [نه به معنای فروش گوشت بلکه به معنای ذبح و سلاخی]، و برده‌فروشی مکروه معرفی شده‌اند. چنین کراهتی درباره برخی شرایط و موقعیت‌ها نظیر معامله بین اذان صبح و اول آفتاب و یا معامله با کسانی که رعایت حلال و حرام نمی‌کنند، نیز وجود دارد و طبیعتاً این مسئله مورد توجه اهل زهد و تصوف بوده است. از این جهت، تاکید بر آن‌ها در فصولی از آثار صوفیه و صفحات مرتبط با فتوت کاملاً منطقی و معقول به نظر می‌رسد. بدین ترتیب همواره برخی اقشار نظیر میمون‌بازان، خرس‌بازان، پرورش‌دهندگان سگ، دلقکان، صورت‌گران [نقاش و نگارگر]، خنیاگران [آوازه‌خوان]، رامشگران [نوازنده]، فال‌گیران، ساحران، پیشگویان، منجمان، مأموران اخذ مالیات، و راهزنان شایستگی لازم برای ورود به حلقه‌ی فتوت را نداشته‌اند. (روشنی، ۱۳۹۵: ۵۱).

به موازات این، پرهیز دادن از کم‌فروشی و گران‌فروشی، غش در معامله، کسب مال نامشروع، دزدی و چپاول، تکدی‌گری و خود را به ذلت افکندن، تنبلی، بیکارگی و مواردی از این دست، در شمار توصیه‌های فرهنگ اسلامی است. متقابلاً توصیه درباره اطمینان به رزاقیت خدای سبحان و طلب فضل الهی، سخت‌کوشی در بدست آوردن روزی حلال، امرار معاش از دسترنج خود، امانت‌داری، پرداخت بدهکاری، اعطای قرض و انفاق، تلاش برای برخورداری از زندگی شرافتمندانه، تأمین نیاز همسر و فرزندان و... از دستورات اسلام و فرهنگ اقتصادی آن است. همچنین، فارغ از نوع شغل، برقراری هرگونه روابط اقتصادی و انجام هر نوع معامله (بیع) و روابط مالی در اسلام، دارای احکامی است. بدین‌سان، توجه به چنین اموری در فتوت‌نامه‌ها امری قابل پیش‌بینی بوده و لزوماً ارتباطی با فتوت‌نامه اصناف ندارد.

وجود روایات گوناگون درباره کیفیت کسب روزی و معامله، خصوصاً دو روایت مشهور زیر، بزرگترین دلیل چنین واقعیتی می‌تواند قلمداد شود: اول) اصبح بن نباته می‌گوید بارها از امیرمؤمنان علی (ع) شنیدم که می‌فرمود: یا معشر التجار الفقه ثم المتجر [کروها ثلاث مرآت] و الله للربا فی هذه الأمة اُخفی من ديبب النمل علی الصفا، التاجر فاجر و الفاجر فی النار، إلی من أخذ الحق و أعطی الحق؛ یعنی: ای گروه تاجران! اول احکام را بیاموزید سپس تجارت کنید [سه مرتبه تکرار فرمودند]؛ به خدا سوگند که ربا در این امت از حرکت مورچه بر روی سنگ پنهان‌تر است. تاجر، تبهکار است و جایگاه تبهکار در آتش جهنم است؛ مگر تاجری که حق خود را بگیرد و حق دیگران را بپردازد. دوم) امام صادق (ع) می‌فرماید: من أراد التجارة فلیتفق فی دینه لیعلم بذلک ما یحل له مما یحرم علیه؛ یعنی: هر کس اراده تجارت دارد، باید در دین خود تفقه کند تا از آن طریق، حلال و حرام را از هم تشخیص دهد. (آقاشریفان اصفهانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰-۲۱ به نقل از: شیخ حرّ عاملی، ۱۴۰۹، جلد ۱۷: ۳۸۱ و ۶۶).

در این چهارچوب، آنچه در فتوت‌نامه‌ها مشهود است بدیهی دانستن کار و اشتغال و لاجرم، تصریح و تمركز بر شرایط کسب روزی حلال است. به عنوان مثال، در فصل چهاردهم فتوت‌نامه سلطانی (با عنوان «در آداب کسب و بیع و شری») آمده است: بدان که درویش را کسب حلال ضرورت است چه حضرت رسول صلی الله علیه و آله فرمود که «الکاسب حبیب الله» یعنی هر که کسب حلال کند دوست حضرت خداوند است و در ذریعه آورده است که کسب دنیا اگر چه از

مباحث محدود است من وجهی، فاما از واجبات نیز توان شمرد به وجهی دیگر، برای آن که انسان را برای طاعت و شناخت آفریده‌اند که: «مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» و اشتغال به عبادت وقتی میسر شود که خاطر را فراغتی باشد چنانچه گفته‌اند: «لَا صَلَوةَ إِلَّا بِحَضُورِ الْقَلْبِ» و فراغت خاطر آن زمان دست دهد که ضروریات معاش زایل گردد. پس از آن واجب باشد [...] و چون از آن ضروریات تمام میسر نشود الا به آن که رنجی بر مردمان نهد، پس لابد است که رنجی نیز از ایشان بکشد چه انسان مدنی بالطبع است و هر که منفعت گیرد و منفعت نرساند به قول خدای تعالی کار نکرده باشد که فرموده است: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» پس هر که از درویشان به کسبی مشغول نباشد و بار خود بر گردن مردم نهاده باشد سبب رنج عالمیان شده و آن در طریق، روا نبود. (واعظ کاشفی، ۱۳۵۰: ۲۶۰-۲۶۱).

به رغم مسائل فوق، موضوع کسب درآمد برای اهل علم - خصوصاً مفسران و محدثان ایرانی - مسئله‌ای است که با توجه به الهی بودن علم حضرات معصومین (ص) و کم‌رغبتی اعراب حجاز به کتابت در نوع خود چالش قابل توجهی بوده است. از این منظر، تأمین منابعی به منظور تأمین معاش اهل علم ایرانی مستقر در خراسان - که نویسندگان رساله‌های صوفیه و بلکه منابع حدیثی و تفسیری اهل سنت بوده‌اند - (ن.ک: کاشانی و بابادی، ۱۳۹۴: ۸۰-۸۲) و نیز حمایت از طلاب علوم دینی ساکن عراق - و خصوصاً نجف، دست‌کم از زمان شیخ طوسی - در دستور کار عالمان مسلمان ایرانی بوده است (ن.ک: انصاری قمی، ۱۳۹۵). به عنوان مثال، فروغی ابری و حسنی با اشاره به برخی منابع قابل اعتنا (باسورث، ۱۳۶۲؛ ابن‌منور، ۱۳۶۶؛ سجادی، ۱۳۷۲ و فشاهی، ۱۳۸۶) و از جمله ارجاع به کتاب *اسرار التوحید* گفته‌اند خصلت‌های اخلاقی و رفتاری ابوسعید ابوالخیر گروه‌های بسیاری از دیوان‌سالاران، ثروتمندان، بازرگانان و پیشه‌وران عصر غزنوی را به سوی او متمایل و بعضاً مرید او کرده بود؛ مریدانی که در مجالس او حضور یافته و کمک‌های مالی فراوانی را در اختیارش می‌گذاشتند. از جمله این افراد می‌توان به: «ابوعلی دقاق (آردفروش)، ابوسعید خشاب (هیزم‌فروش)، بوعمرو حسکی از بیاعان [تجار] نیشابور، استاد اسماعیل صابونی، ابوالقاسم زراد (زره‌ساز) و حمزه سکاک (چاقوساز، سکه‌زن)» اشاره کرد. بدین ترتیب، بسیاری از صوفیان این دوره از جمله امام قشیری و ابوالحسن خرقانی با حکومت غزنوی در ارتباط و مورد حمایت اقدار و گروه‌های اجتماعی مختلف بودند. (فروغی ابری و حسنی، ۱۳۹۶: ۱۳۸-۱۴۰). همچنین، بر اساس نقل قول دیگری از مرحوم بحرالعلوم، سیدمرتضی با شناسایی دو طلبه بااستعداد، به یکی (شیخ محمدحسن طوسی) ماهیانه ۱۲ دینار و به دیگری (قاضی ابن‌البراج) ماهیانه ۸ دینار شهریه می‌پرداخت. بدین ترتیب، حمایت مالی سیدمرتضی نقش تعیین‌کننده‌ای در موفقیت علمی این دو طلبه داشت، به طوری که شیخ طوسی بعدها دو کتاب از کتب اربعه شیعیه را تألیف کرد. در حالی که بدون این حمایت، چنین افرادی می‌بایست برای امرار معاش به فعالیت‌های دیگری مانند امامت جماعت یا جمعه روی می‌آوردند و به جایگاه علمی برجسته خود نمی‌رسیدند. (جوادی آملی، ۱۳۹۹).

به هر صورت، تا این دوره، فتوت به مثابه سرفصلی در آثار صوفیه قابل مشاهده است و فتوت‌نامه‌های مستقل مجال ظهور و بروز نیافته‌اند.

۲-۵- فتوت در پایگاه سامان‌بخش نیروهای نظامی و مذهبی

در دوره الناصر لدین‌الله فتوت‌نامه‌های مجزایی تحت حمایت و تأیید خلیفه تالیف شده و کوشیدند تا نوعی پیمان ایمانی - جهادی برای دفاع از خلافت اسلامی در برابر تجاوز بیگانه و بالاخص مغولان صورت‌بندی کنند؛ پیمانی که بطور همزمان، وحدت درونی نیروهای سیاسی جهان اسلام اعم از عرب و عجم و فرق مختلف اسلامی، پرهیز از نفع‌طلبی شخصی و نوعی زهدباوری، جلب و تکریم حاکمان محلی و صاحبان قدرت، دعوت از جوانان و افراد دارای سوابق فتوتی را تعقیب می‌کرد. مطابق چنین رویکردی، برخی جزئیات تاریخی نشانگر اختلافات پیش از عهد ناصر به شرح زیر است:

الف) [اگرچه] در فتوت‌نامه‌هایی که از اهل تسنن به جا مانده است، علاقه و گرایش به حضرت علی (ع) و خاندان او آشکارا دیده می‌شود. [اما] با شکل‌گیری گروه‌های فتوت در بغداد به دست شیعیان، اهل سنت نیز در میان خود گروه‌هایی با این تسمیه پدید آوردند. زیرا تعصب مذهبی و رقابت بین این دو مذهب در بغداد به حدی بود که اهل سنت در برابر روز غدیر، «یوم الغار» و در برابر روز عاشورا، «قتل مصعب بن زبیر» (۷۱ م) را علم کردند. با تسلط آل بویه بر عراق و تشدید اختلافات مذهبی بین شیعه و سنی، اهل سنت نیز در شام فتوتی به نام «نبویه» به وجود آوردند. (گراوند و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۵۴).

ب) ابن تیمیه حرانی (۷۲۸ هـ.ق) در باب رد انتساب پوشش اهل فتوت، سروال (شلوار) فتیان و شباهت خرقة‌های تصوف به حضرت علی (ع)، سخن رانده است [...که] حاکی از قرار بنیان نظام فتوت بر آموزه‌های تشیع (البته نه در معنای فقهی و یا سیاسی آن) است. (همان: ۱۵۳).

این در حالی است که مطابق اسناد تاریخی، خاندانی از سادات به نام آل معینه در جله ساکن بودند که نقابت و صدارت مناطق حاشیه فرات را در اختیار داشتند و خلیفه الناصر، شلوار فتوت را به آن خاندان شیعه‌مذهب اعطا کرد. (همان). به هر صورت، مطابق گرایش‌های جهادی- نظامی فتوتی که در این دوره پدید آمد و نیز بواسطه عدم وجود ارتش دائمی در قرون مذکور و لزوم استفاده از توان مردمی در جنگ‌ها، در ادوار بعد، برخی مشاغل مانند آهنگری مورد توجه فتوت‌نامه‌ها قرار گرفت. و بعید نیست دلایلی مانند نیاز به زور بازو و سختی کار، غلبه صنعت‌گری و ارتباط آن با ساخت سلاح و زره، و جوه نمادین برخی مشاغل (مانند نقش نامالیامات، حرارت و فشار در انعطاف‌پذیری و استقامت و تربیت گوهر انسان)، و حتی داستان‌های اساطیری ایرانی در این امر مؤثر بوده باشد.

نخستین طبقه‌بندی اهالی فتوت -در فتوت‌نامه یکم سهروردی و فتوت‌نامه منظوم ناصری- به دو نوع سیفی و شربی صورت پذیرفته و عملاً عیاران و صوفیان را شامل می‌شده است (همان: ۱۴۶). اما در طلیعه قرن هشتم و در فتوت‌نامه نجم‌الدین زرکوب -مشهور به زرکوب تبریزی (متوفی ۷۱۲)- به سه گروه سیفی، شربی و قولی اشاره می‌شود، و از این جهت، برای اولین بار پیشه‌وران و اهل بازار - بدون آنکه سلاح در دست گیرند و یا همچون صوفیان به ترک زندگی عادی پردازند- در میان فتوتیان به رسمیت شناخته شدند. به گفته نجم‌الدین زرکوب، برای تشرف به فتوت، جوانمردان سیفی، میان‌بندی [کمربندی] از چرم [دوال]، و قولی‌ها، میان‌بندی از کتان یا کرباس، و شربی‌ها، میان‌بندی از پشمینه [صوف] بر میان می‌بستند. و این تقسیم‌بندی به آن معناست که سیفی‌ها، همان عیاران و جوانمردان نظامی بودند که لباس چرمی می‌پوشیدند، قولی‌ها از پیشه‌وران و اهل بازار بودند که پوشاک کرباسی داشتند، و شربی‌ها جوانمردان صوفی بودند که جامه پشمینه بر تن می‌کردند. (مدائنی و افشاری، ۱۳۸۱: ۱۲).

بدین ترتیب، سه‌گانه مذکور کماکان نشانه‌ای از صنف‌گرایی و فتوت‌صنفی قلمداد نمی‌شود، بلکه نشان‌دهنده گسترش فرهنگ فتوت در میان عموم جامعه و افشار گوناگون است. به عبارت صریح‌تر، وجود فتوتیان قولی به معنی پیدایش تلاش‌های ساماندهی شده اصناف برای پیگیری حقوق خود و یا تنظیم روابط درونی و بیرونی صنف با اعضا و خریداران بر اساس فتوت نیست. بعلاوه، فتوت‌نامه‌ها رساله‌هایی هستند که توسط گروه‌های قولی و شربی تحریر شده و بر جای مانده‌اند، در حالی که منشور مستقلی از عیاران -که تا پیش خلافت الناصر غالباً بصورت غیررسمی و پنهانی فعالیت می‌کردند- باقی نمانده است و باید سرنوشت آن‌ها را در کتاب‌های تاریخی و داستان‌های عامیانه جستجو کرد. (همان: ۱۲-۱۳).

۳-۵- بسترهای تبدیل فتوت به چهارچوبی فراگیر برای مقاومت

پس از حمله مغول به ایران، سلسله‌ای از حوادث به وقوع پیوست که فضای جدیدی را پیش روی صاحبان حرفه‌ها و مشاغل قرار داد:

- ۱- کشتار مردم شهرها در سال‌های نخست تجاوز مغول که غالباً با گسترش تصوف مرتبط دانسته شده است. ۲- تهدید به حمله بیرونی

و احساس نیاز به دفاع از خود سبب همگرایی بیشتر اصناف با نیروهای دارای قدرت نظامی شده و فرهنگ عیاری و فتوت را در میان پیشه‌وران و اهل بازار گسترش داد. ۳- در تمام سال‌های خلافت عباسی نوعی نظام کنترل شرعی حکومتی بر فعالیت‌های اقتصادی و زندگی شهری وجود داشت که از آن ذیل عنوان امور حسبه یاد می‌شود. این نظارت پس از حمله مغول دچار فروپاشی شد. ۴- حمایت مغولان از صنعت‌گران و پیشه‌وران در سال‌های بعد.

بر این اساس، حمله چنگیزخان مغول به ایران و کشتار مردم که سبب پیدایش احساس تجربه نزدیکی مرگ و ناپایداری مادیات شد (نوعی گرایش به تصوف)؛ به حاشیه رانده شدن نهاد حسبه - که نهاد حکومتی برگرفته از شرع اسلامی و قاعده امر به معروف و نهی از منکر بود- از سوی مغولان تا دوره غازان‌خان؛ پیوستگی اصناف با اهل فتوت، در شرایطی که عموم مردم غالباً کشاورز و پیشه‌ور بودند؛ حمایت مغولان از پیشه‌وران بالاخص در دوره ایلخانان، به دلیل نیاز به کالاهای تولیدی آن‌ها (صادقی و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۸ و ۴۲ و ۵۱)؛ و سرانجام، گسترش آزادی‌های مذهبی که سبب ترویج تشیع شد؛ موجی از شیوع روحیه فتوتی در میان عموم مردم را پدید آورد.

با وجود این، دوره حکومت ایلخانان (فرزندان چنگیزخان مغول) در ایران که از سال ۶۵۴ هـ ق با اقتدار کامل و برپایی نظم آغاز شده بود، در سال ۷۵۸ هـ ق پس از بروز دورانی از بی‌نظمی و هرج و مرج خاتمه یافت. بدین ترتیب، مهم‌ترین رویدادهای سده هشتم هجری را نابسامانی اوضاع، خودسری امیران محلی و دست‌درازی آنان به اموال مردم، ستمگری بر ضعیفان، رکود کشاورزی، آشفته‌گی راه‌ها و تجارت، بروز قحطی و بیماری‌های مسری، و لشکرکشی‌های تیمور تشکیل می‌داد (عقیلی، ۱۳۹۳: ۱۴۸).

در چنین فضایی، اولاً ایران شاهد پیدایش حکومت‌های ملوک‌الطوایفی و نیز ظهور نهضت‌های مردمی گوناگون بود. ثانیاً، مقابله با ظلم و ستم حکومت‌های محلی متفرق یکی از دلایل پیوند هرچه عمیق‌تر فتوت و اصناف قلمداد می‌شود که علیرغم شکست در قیام‌های متعدد، در تجربه قیام سربداران منجر به تشکیل حکومتی - با صبغه فتوتی - در مناطق شرقی ایران شد (همان). از این جهت، در این دوره پیوند اصناف و اهل فتوت، استحکام بیشتری یافت اما شکل‌گیری اصنافی متکی بر آموزه‌های فتوتی، در این برهه منتفی به نظر می‌رسد.

۴-۵- فتوت به عنوان روح کلی فرهنگ عمومی

احتمالاً از دوره تیموریان تا آغاز دوره صفویه، نوعی بسط و گسترش سه‌گانه شربی، سیفی و قولی در قالب اهل طریق، اهل قبضه و اهل معرکه پدید می‌آید؛ گسترشی که می‌تواند سرآغاز پیدایش اصناف فتوت و چه‌بسا فتوت اصناف قلمداد شود. در این میان، اهل معرکه در قالب برخی مشاغل و فعالیت‌های پاره‌وقت و بعضاً غیرانتفاعی به فعالیت می‌پرداختند، حرفه‌های آن‌ها عمدتاً در چارچوب فعالیت‌های تبلیغی - ترویجی و آموزشی - فراغتی قابل طبقه‌بندی بود و در معابر عمومی، گذرگاه‌ها، قهوه‌خانه‌ها و دیگر مراکز تجمع شهری و محله‌ای برگزار می‌شد. بدین ترتیب، گذر از طبقه‌بندی زرکوب درباره اهل فتوت - که در قرن هفتم و ابتدای قرن هشتم می‌زیست - به طبقه‌بندی کاشفی - که در سده نهم و سال‌های آغازین سده دهم زندگی می‌کرد - یک تحول بزرگ است. بدین سان، شهری شدن و فراغتی شدن، و بطور کلی پیوند فتوت با زندگی روزمره از ویژگی‌های دوره جدید است. بر این اساس، ملاحسین واعظ کاشفی، علاوه بر اشاره به چهارچوب‌های اخلاقی برخی امور (شامل: قبضه طغماق^۱ و قبضه کارد و ساطور^۲)، فعالیت اهالی فتوت در عرصه عمومی (اهل معرکه) را به سه بخش تقسیم می‌کند: ۱- اهل سخن، ۲- اهل زور، ۳- اهل بازی (واعظ کاشفی، ۱۳۵۰: ۲۷۹).

۱. ابزار طغماق یا تخماق به معنی ابزار میخکوب کردن از جمله برای برپا کردن خیمه و خرگاه.

۲. باید دقت داشت که در این متن، کاشفی به قصابی و سلاخی به مثابه یک شغل نظر ندارد بلکه به اقداماتی نظیر قربانی کردن، استفاده از پوست حیوانات برای درست کردن لباس و زیرانداز و... اشاره می‌کند.

دایره عملکرد و تنوع فعالیت‌ها و دسته‌بندی‌های اهل سخن، فراتر از اهل زور و اهل بازی بوده و بر اساس آنچه که در **فتوت‌نامه سلطانی** آمده و تاحدودی به دوره صفویه نیز قابل تسری است به سه زیردسته مداحان و غراخوانان بعلاوه سقایان، خواص گویان و بساط اندازان، قصه‌خوانان و افسانه‌گویان تفکیک می‌شوند. از این منظر، فعالیت زیردسته مداحان عمدتاً پیرامون ترویج احکام و آموزه‌های دینی قابل ارزیابی است. در این چهارچوب، مداحان به گروهی اطلاق می‌شد که با شعرخوانی و خطبه‌گویی، پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) ایشان را مدح و یا در رثای آنان نوحه‌خوانی می‌کردند. سقایان نیز عمدتاً در ایام عزاداری اباعبدالله حسین (ع)، با حمل مشک آب و جام، در خیابان‌ها نوحه‌خوانی کرده و به مردم آب می‌دادند. این عمل که از روایت جوانمردی حضرت عباس (ع) در واقعه کربلا متأثر است نزد فتوتیان از اهمیت نمادین و اخلاقی برخوردار بود (افشاری، ۱۳۸۲: شصت‌وهفت تا شصت‌وهشت مقدمه). گروه دوم یعنی خواص گویان، اشاره به افرادی دارد که در علم فقه، طب، نجوم، تعبیر خواب، خواص اشیا و گیاهان و سنگ‌ها، اسطرلاب، رمل و... تبحر داشتند و برای افراد مراجعه‌کننده تجویزهایی می‌کردند. داستان‌پردازان نیز گروه دیگر بودند که پرده‌های نقاشی را در میدان معرکه خود نصب می‌کردند و در هنگام نقالی، تصاویر پهلوانانی که درباره آن سخن می‌گفتند را -با عصا- بر روی پرده نشان می‌دادند و پس از اتمام معرکه‌گیری از مردم درخواست پول می‌کردند (همان: شصت‌ونه مقدمه).

همچنین، کاشفی اهل زور را به هشت گروه تقسیم می‌کند که عبارتند از: کشتی‌گیران، سنگ‌گیران [جابه‌جاکنندگان سنگ از جمله برای ساختن دیوار]، ناوه‌کشان [حمل‌کنندگان گل از جمله برای پوشاندن سقف]، حملان [آورندگان بار]، سله‌کشان [جابه‌جاکنندگان هدیه و پیش‌کش]، مغیرگیران [تغییردهندگان ابزارهای عادی]، زورگران و رسن‌بازان [کسانی که روی ریسمان راه می‌روند]؛ که البته گروه آخر را در هر دو جایگاه اهل زور و اهل بازی می‌توان قرار داد (واعظ کاشفی، ۱۳۵۰: ۳۰۶). همین رویه درباره اهل بازی نیز وجود دارد که بر سه دسته تقسیم می‌شوند: ۱- طاس‌بازان، ۲- لعبت‌بازان [خیمه‌شب‌بازی، عروسک‌بازی]، ۳- حقه‌بازان (همان: ۳۳۷). بدین ترتیب، گروهی از اهل زور و هر سه دسته اهل بازی در کوچه‌ها و بازارها می‌گشتند، معرکه می‌گرفتند و از تماشاچیان نمایش‌های خود، پولی دریافت می‌کردند. به عبارت دیگر، کنش‌گری اهل بازی، عمدتاً ناظر به فعالیت در خیابان و با هدف جمع کردن مردم بود و از طریق آن -که عملاً نوعی ارائه خدمت می‌توانست باشد- کسب درآمد هم صورت می‌گرفت، در حالی که فتوت مورد نظر کاشفی با برداشت اولیه از این فعالیت‌ها به کلی مغایرت دارد. برای آشنایی با صورت تمثیلی، مواجهه اغراق‌گونه و تفسیرهای ذوقی کاشفی به بیان یک نمونه بسنده می‌شود:

و ایشان به صورت، از اهل بازی‌اند. مدار کار ایشان بر جرأت و قوت است لا جرم ایشان را در میان اهل زور نوشتیم. بدان که رسن‌بازی کار عظیم است و اهل این کار باید که مردم پاکیزه روزگار باشند و به صفت پاک و راستی متصف. اگر پرسند که در این کار چند نمودار است؟ بگوی دو نمودار. اگر پرسند که این دو نمودار کدام است؟ بگوی اول نمودار صراط و آن رسن است. دوم نمودار ترازو و آن میزان است. اگر پرسند که رسن را به صراط چه نسبت؟ بگوی رسنی باریک که بر چوبی یا دیواری بسته‌اند اشارت است به صراطی که بر روی دوزخ کشیده‌اند و در احادیث آمده است که آن صراط از موی باریک‌تر است و از شمشیر تیزتر و همه‌کس را گذر بر آن خواهد بود؛ کما قال الله تعالی «وَ اِنَّ مِنْكُمْ اِلَّا وَاَرِدُهَا». پس هرگاه که بنده بر بالای ریسمان می‌رود، با آن که به باریکی موی نیست این همه خوف و خطر دارد. پس باید براندیشد از آن که قدم بر صراط نهاده و از کجا می‌گذرد و هر آینه این اندیشه او را بر آن دارد که کاری از او در وجود آید که فردا در آن صراط فرو نماند. [...] اگر پرسند که نکته میزان چه گونه است؟ بگوی چنان که رسن‌باز بی‌میزان نتواند رفت و اگر چنانچه ظاهراً میزانی به دست ندارد دست‌های وی میزان خواهد بود؛ چنانچه مرغان را در پریدن، بال‌های ایشان میزان است؛ پس چون امروز بنده میزان به دست گیرد، یاد کند از آن که میزان اعمال نصب کرده باشند. بعضی را پله اعمال خیر گران می‌آید

و بعضی را سبک. پس مباشر عملی شود که فردا ترازوی نیکی وی پر گردد تا از آن جمله باشد: «فَمَا مِنْ تَقَلُّتُ مَوَازِينَهُ فَهَوِيَ عَيْشُهُ رَاضِيَةً». (همان: ۳۲۷-۳۲۵).

بنابراین، مطابق آنچه گفته شد اولاً، تقسیم‌بندی فوق و اجزا و عناصر آن تدریجاً شکل گرفته بود، ثانیاً در این دوره شاید بتوان از اصناف فتوتی سخن گفت اما وجود فتوت اصنافی کماکان محل تردید است.

۵-۵- فتوت در هیئت ایده‌ای اقتصادی

با آغاز عصر صفوی، به تدریج فتوت، به باوری فراگیر و ارزشی عمومی تبدیل شد و صورتی هنجارین و نهادمند یافت. از این صورت نهادمند که متناسب با اقتضائات آن دوره، بخش بزرگی از اقشار و گروه‌های اجتماعی را به خود فراخواند، با عنوان فتوت اصناف یاد می‌شود. در این چهارچوب، ابتدا اصناف مورد تایید و تکریم شارع مقدس که با رویکردهای فتوت‌نامه‌های جامع (غیرصفوی) و شخصیت‌های ایرانی- شیعی مطابقت داشتند، اقدام به نگارش فتوت‌نامه‌های صنفی کردند و پس از آن، دیگر مشاغل و حرفه‌ها به این جرگه پیوستند. موضوعی که بعدها به اصناف و مشاغل دارای کراهت نیز تسری یافت. از این منظر، وجود نسخه‌های متعدد فتوت‌نامه‌های سلمانی و همچنین تقلید شکلی و محتوایی فتوت‌نامه‌های صنف قصابی از صنف سلمانی قابل تأمل است. به هر روی، شاید بتوان ادعا کرد در این مقطع تاریخی است که فتوت مبنای ترسیم و تعیین حدود و ثغور، و کم‌وکیف روابط درونی و بیرونی اصناف قرار گرفت. به عبارت دیگر، اصناف فتوت از دوره ملاحسین واعظ کاشفی تا پایان دوره قاجار در جریان بودند، اما فتوت اصناف در دوره صفویه پدیدار شد. فلذا تحول از فتوت‌نامه‌های جامع و کلان‌نگر قرون هفتم تا نهم - که نثری فاخر و زبانی عالمانه داشتند - به فتوت‌نامه‌های جزئی‌نگر و صنفی عصر صفوی - که نثری عامیانه و زبانی مبتدیانه داشتند - نمایانگر فراگیری فتوت و نهادینه شدن آن هستند. به دیگر سخن، از قرن دهم تا دوازدهم - یعنی مقارن با دوره صفویه - فتوت‌نامه‌های بسیاری به زبان فارسی نوشته شدند که غالباً رساله‌هایی مختصر، با نثری مغلوط و معیوب بوده و توسط افراد کم‌سواد نگارش یافتند. این فتوت‌نامه‌ها که عمدتاً فتوت‌نامه‌های اصناف بودند به گروه‌های مختلف پیشه‌وران تعلق داشتند و بالاخص برخی از اصناف مانند قصابان و دلاکان که در قرن هفتم از ورود به فتوت منع می‌شدند، در این دوره فتوت‌نامه نوشتند. (افشاری، ۱۳۹۲).

اگرچه گنجاندن نام انبیاء عظام (ع) در میان اهل فتوت، امری مسبوق به سابقه بود اما از دوره صفویه تاکید بیشتری بر مشاغل و فعالیت‌های برجسته مرتبط با هر یک انبیای الهی صورت گرفت و طبعاً این تاکید وجهی الهیاتی، نمادین و اسطوره‌ای یافته بود. به عنوان مثال، اطلاع یافتن حضرت آدم (ع) بر چگونگی پخت نان (به عنوان نخستین انسان) و یا ساخت کشتی توسط حضرت نوح (ع) در منطقه‌ای فاقد امکان کشتی‌رانی (به عنوان معجزه‌ای عظیم) سبب نسبت دادن مشاغل و حرفه‌هایی به این انبیای عظیم‌الشان شده است که اگرچه بعضاً دارای منطق تاریخی و روایی بود اما در مواردی فاقد وجاهت می‌نماید. بعلاوه، تداوم فرهنگ شاهنامه‌خوانی و منظر اسطوره‌ای آن، و نیز تالیف کتاب «قصص الانبیاء» اثر سید نعمت‌الله جزایری (۱۰۵۰-۱۱۱۲ هـ ق) - که شاگرد عالمانی همچون علامه مجلسی و ملامحسن فیض کاشانی بود - ممکن است با چنین فضای عمومی بی‌ارتباط نباشد.

بدین ترتیب، افشاری معتقد است در فتوت‌نامه‌های پیشه‌وران، ابداع هر حرفه‌ای به یکی از پیامبران نسبت داده شده است. مثلاً نانوايي به حضرت آدم (ع) و کرباس‌بافی به حضرت شیث (ع)، طباحی به حضرت ابراهیم (ع) و چیت‌سازی به حضرت لوط (ع)، قصابی به حضرت آدم (ع) و سلاخی به حضرت ادریس (ع) و... همچنین، در فتوت‌نامه‌های اصناف، افسانه‌های وجود دارد که نشان می‌دهد چگونه نخستین بار یک حرفه، ابزار، حیوان یا شیئی خاص پدید آمده است. مثلاً داستان پدید آمدن ذبح گوسفند، ساخته شدن قالب کفش‌دوزی، خلقت بز، ابریشم، عسل و حیوانات، پیدایش شانه و سنباده، ایجاد کیسه حمام، و آغاز رسم گلاب زدن. بعلاوه، به نظر می‌رسد بیشتر فتوت‌نامه‌های اصناف نوشته صنف سلمانی هستند، زیرا چهارچوب بسیاری از فتوت‌نامه‌ها مشابه فتوت‌نامه سلمانیان

است. مثلاً در رساله‌های سلمانیان دوازده پرسش درباره ابزارهای صنف سلمانی (تیغ و سنگ) مطرح می‌شود، و در فتوت‌نامه صنف قصاب نیز دوازده سؤال و جواب وارد و مصقل (ابزارهای قصابان و سلاخان) گنجانده شده است. (همان).

به هر صورت، در این دوره است که فتوت‌نامه‌ها با نگرشی عرفانی و باطن‌گرایانه، حرفه‌ها و ابزارهای مورد استفاده پیشه‌وران را واجد قداست و معنویت می‌سازند؛ ارکان درونی (شامل: کدخدا، استاد، شاگرد، پادو/ نوچه) و بیرونی (شامل: کلانتر، نقیب، محتسب، داروغه) اصناف، به طور دقیق در فتوت‌نامه‌ها توصیف می‌شود؛ به پیشه‌وران آموزش می‌دهند که در حین انجام هر یک از امور حرفه‌ای خود، چه اذکار و ادعیه‌ای را بر زبان آورند؛ و در نهایت، اصول جوانمردی و مردم‌داری را به اعضای صنف تعلیم می‌دهند.

۶-۵- ظهور مصادیق فتوتی در مظاهر تمدنی

پس از آن که دولت صفویه توانست به موقعیت نظامی- سیاسی پایداری دست یابد، ساخت بناهای حکومتی، مذهبی، تجاری، ارتباطی و زیرساختی و... مانند کاخ‌ها، مساجد، بازارها، کاروانسراها، آب‌انبارها و غیره در دستور کار قرار گرفت. تالیف و ترجمه و البته تذهیب نسخه‌برداری متون مذهبی، گسترش صنایع و بویژه تولید پارچه‌های گران‌قیمت، بازسازی و تجدید بنای اماکن مقدس و مراکز زیارتی و مواردی از این دست، دیگر اولویت‌هایی بود که در این وضعیت مورد توجه واقع شد. بدین ترتیب، ظهور فتوت‌نامه بنایان و چیت‌سازان و بطور خاص آثار مرتبط با آموزش هنر (همچون خطاطی و نگارگری و نیز طراحی فرش و سوزنکاری) در این دوره رونق بیشتری پیدا می‌کند. به گفته براری و همکاران، اولاً یکی از معروف‌ترین فتوت‌نامه‌هایی که در دوره‌ی صفوی به نگارش درآمد، فتوت‌نامه‌ی چیت‌سازان است. ثانیاً عمده فتوت‌نامه‌هایی که در این دوره در حوزه‌ی حرف و اصناف نگارش یافت، محتوایی مانند فتوت‌نامه‌ی چیت‌سازان دارد (براری و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۱).

البته این وضعیت درباره اصناف هنرمند کمی متفاوت است. یکی از اصنافی که صاحب رسالتی - با ساختار و محتوایی - مشابه فتوت‌نامه‌ها بودند، فعالان حوزه‌ی نگارگری و طراحی سنتی هستند که رسالت مستقل و دیباچه‌های مرقعاتی^۱ از آن‌ها بر جای مانده است که اصولاً توسط سرآمدان آن صنف تهیه و تدوین شده‌اند:

از مهم‌ترین رسالتی که در این زمینه نوشته شده است، می‌توان از رساله‌ی «قانون الصور» نوشته‌ی صادقی بیگ‌افشار (۱۰۱۰ هـ.ق)، «گلستان هنر» نوشته‌ی قاضی احمد قومی (۱۰۰۵ هـ.ق) و «مناقب هنروران» نوشته‌ی عالی‌افندی (۹۵۵ هـ.ق) نام برد. همچنین باید از دیباچه‌هایی که برای مرقعات نگارگران نگاشته می‌شد نیز یاد کرد. دیباچه‌هایی مانند «دیباچه‌ی قطب‌الدین محمد قصه‌خوان» بر مرقع شاه طهماسب (۹۶۹ هـ.ق)، «دیباچه‌ی دوست‌محمد هروی» بر مرقع بهرام میرزا (۹۵۱ هـ.ق)، «دیباچه‌ی میر سید احمد حسینی مشهدی» بر مرقع امیر غیب‌بیک (۹۱۳ هـ.ق) و بسیاری دیگر. این کتب و دیباچه‌ها در حقیقت به سبب آموزش معنوی و حرفه‌ای صنف نگارگری و نگارگران تألیف می‌شدند و اساساً ساختاری به مانند فتوت‌نامه‌های اصناف و پیشه‌وران داشتند. (همان: ۳۲).

بطور جزئی‌تر و در نسبت با انواع هنرها نیز، بعضاً فتوت‌نامه‌هایی قابل مشاهده است. به عنوان مثال، یکی از پژوهشگران، ضمن تشریح ابعاد گوناگون آداب‌المشق‌ها از آن‌ها به عنوان فتوت‌نامه‌های خوشنویسان یاد کرده و ضمن اشاره به آثاری همچون رساله «آداب المشق» اثر باباشاه اصفهانی، رساله «فوائد الخطوط» درویش محمد بخاری، رساله «صراط السطور» سلطانعلی مشهدی، رساله «مداد الخطوط» منسوب به میرعلی هروی، رساله «آداب الخط» مجنون رفیقی هروی، رساله‌ای کوتاه از سروده‌های محمدحسین عماد‌الکتاب،

۱. مرقع در لغت به معنای جامه وصله‌دار - که از تکه‌پارچه‌های دوخته‌شده درست شده باشد - است و در معنای خاص به مجموعه‌ای از آثار هنری مختلف همچون خوشنویسی، نقاشی و تذهیب که به شکل صفحات به هم پیوسته و یا در قالب یک کتاب جمع‌آوری شده‌اند، گفته می‌شود.

فصلی از کتاب «نفایس الفنون فی عرایس العیون» از علامه آملی، نوشتار کوتاهی در باب خوش‌نویسی در کتاب «راحه الصدور و آیه السرور» از راوندی و... می‌گوید استاد فتح‌الله سبزواری در رساله «اصول و قواعد خطوط سته» در توضیح آغاز و ابداع خط، پس از بیان سیر اساطیری پیدایش آن، به منظور تقدس بخشی و تبرک جویی می‌گوید خط، به دست باکفایت حضرت علی (ع) به مرتبه بلوغ و کمال خود رسید و بعدها در زمان بنی عباس، امیرالمومنین (ع) به جهت استخراج خطوط شش‌گانه به خواب این مقله شیرازی^۱ آمده و در این رابطه توصیه‌هایی به او می‌کند (روان‌جو، ۱۳۹۹: ۱۱۸).

۷-۵- گسترش رویکرد فقهی و جایگاه فتوت

به‌رغم آنچه گفته شد، به تدریج و از اواسط دوره صفویه، موضوع احکام فقهی کسب‌وکار (به مثابه نوعی رویکرد جزءنگر) مورد تأکید مضاعف علما قرار گرفت و در نتیجه، سنت فتوت‌نامه‌نویسی اصناف (به مثابه نوعی جهان‌بینی کل‌نگر) - با آهنگی ملایم - رو به زوال گذاشت. بدین ترتیب، برخی نویسندگان مدعی هستند در آغاز، علت واگذاری جایگاه محتسب به علما حساسیت و اهمیت موضوع، و نیز تأکیدها و سفارشات فقها درباره صفات محتسب از جمله دینداری، خداترسی، مسئله‌دانی، امانتداری، راست‌گویی، حمایت از حقوق ضعیفان و... بود. اما اندک‌اندک جایگاه محتسب تضعیف شد، موقعیت مذهبی آن کاهش یافت و به منصبی عرفی تبدیل گردید. تحول شگرفی که می‌توان آن را به جدا شدن وظایفی (همچون گردآوری خمس و زکات، نظارت بر ارث و میراث و اجرای وصایا، انتخاب قیم برای صغار و...) از محتسب، و قرار گرفتن آن‌ها در اختیار فقها نسبت داد. (عقیلی، ۱۳۹۳: ۱۶۲).

از سوی دیگر، بسیاری از فعالیت‌های مرتبط با فتوت که در قرون هفتم تا نهم پدید آمد، در دوره صفویه و قاجار تداوم یافت. با این تفاوت که مثلاً اگرچه خاکساران اهل قاجار نیز به پرسه‌زنی در بازارها می‌پرداختند و در مدح ائمه اطهار (ع) اشعاری می‌خواندند، اما فعالیت قلندران معرکه‌گیر و خصوصاً زیردسته مداحان در دوره صفویه بسیار راهبردی و مورد حمایت حکومت بود. یا مثلاً همانطور که معرکه‌گیری زورگران در عهد صفویه رونق بسیاری داشت و معرکه‌گیران این دوره عمدتاً قلندران حیدری بودند، در عهد قاجاریه نیز درویشان خاکسار معرکه می‌گرفتند و معرکه‌گیری‌های آن‌ها بیشتر شامل پاره کردن زنجیرهای آهنی، خرد کردن سنگ‌های سخت، و خم کردن مفتول‌های ضخیم بود. (افشاری، ۱۳۸۲: هفتادوسه و شصت و پنج مقدمه). کما اینکه داستان پردازان در عهد صفوی و قاجار به نقالی در قهوه‌خانه‌ها می‌پرداختند و بقایای آن تا دوره پهلوی پابرجای بود.

با وجود این، همانطور که در سطور بالا اشاره‌هایی شد اقتضائات عصر صفوی و قاجار تا حدودی متفاوت بوده است و احتمالاً به دلایل مختلف از جمله قرار نداشتن گسترش معارف دینی در اولویت حکومت قاجار، افزایش تعداد روحانیون شیعه، گسترش هیئات مذهبی، و غیره معرکه‌گیران این دوره موقعیت اجتماعی شکننده‌تری داشتند. افشاری در توصیف فعالیت خاکساران عصر قاجار می‌گوید این دسته از دراویش از طرف مرشد خود مجوز (پروانه) دست‌نوشته و مهرشده را دریافت می‌کردند که می‌بایست دائماً آن را به همراه داشته باشند. چراکه در هر شهری، نقیبی به نمایندگی قطب خاکساریه زندگی می‌کرد که اجازه داشت از درویشان دوره‌گرد و معرکه‌گیر پروانه‌هایشان را مطالبه کند و درویش بدون پروانه را از کسوت درویشی خلع کند. (همان: شصت و شش مقدمه).

۱. ابن‌مُقله (۲۲۸-۲۷۲ هـ) ادیب و خوشنویس و از دیوانسالاران دوره عباسی بود. او را مخترع و مبتکر شش سبک خوشنویسی عربی دانسته‌اند که عبارتند

از: محقق، ریحان، ثلث، توقیع، رقا و نسخ.

۸-۵- انحطاط فتوت و اختلال در فرهنگ کار

نویسندگانی که در قبال تحول تاریخی جریان‌ها و مفاهیم کم‌توجه هستند آنچه ملاحسین واعظ کاشفی در قرن نهم به عنوان «اهل بازی» نام برده است، مترادف با «لات‌ها و لوطی‌ها»ی عصر قاجار دانسته‌اند. این در حالی است که تعبیر لات و لوطی به پدیده‌ای که از دوره قاجار به بعد شکل گرفته، ناظر است و غالباً به افرادی اشاره دارد که بعضاً بر سر گذرگاه‌ها و معابر می‌ایستند، شغل ثابتی ندارند و ممکن است از اهالی محله در برابر غریبه‌ها حمایت کنند یا برای هم‌محله‌ای‌ها ایجاد شوخی و مزاحمت داشته باشند. بدین ترتیب، به نظر می‌رسد قلندران معرکه‌گیر و پهلوانان، عضویت در ساختارها و گروه‌های خاص را تجربه کرده و به چارچوب‌های روشن‌تری پایبند بودند، درحالی‌که لات‌ها و لوطی‌ها کمتر از چنین موقعیتی برخوردار بودند، و بنابراین می‌توانستند در ادامه مسیر زندگی خود به گروه‌های رسمی‌تر بپیوندند یا به کلی چنین موقعیت موقتی را رها کنند. افشاری در توصیف کنشگری لوتیان دوره قاجار می‌گوید در دو قرن گذشته، لوتی لقب گروهی از مردم طبقه پایین جامعه ایران بوده است که سر گذرگاه‌ها می‌ایستادند و از ابزارهای خاصی مثل «زنجیر بی‌سوسه یزدی، دستمال بزرگ ابریشمی کاشانی، چاقوی اصفهانی، گیوه تخت نازک و شال لام الف لا^۱» استفاده می‌کردند. لوتیان به اصول فتوت، بویژه سخاوت و مهمان‌نوازی پایبند بودند و به همین دلیل در زبان عامه مردم واژه «لوتی» با کریم و بخشنده مترادف است. غالباً لوتیان به «طبق‌کشی، توت‌فروشی، چغاله‌فروشی، بادبادک‌سازی، فرفره‌سازی، دوغ‌فروشی و گردوفروشی» می‌پرداختند و مشاغلی نظیر «پنبه‌زنی [حلاجی]، کیسه‌کشی [دل‌کشی]، چاه‌کشی [مقنی‌گری]، رفته‌گری [کناسی] و حمالی را پست و ویژه نالوتی‌ها و پنتی‌ها [لابالی و بی‌غیرت] می‌دانستند. آن‌ها به زیارت امامزاده داوود -در چند فرسخی تهران- می‌رفتند و این امامزاده به «مکه مشهدی‌ها» شهرت یافته بود. (همان: هفتادوچهار تا هفتادوشش مقدمه).

چنانچه بخواهیم تحولات فتوت را از منظر سازمان‌یافتگی و اشتغال مورد توجه قرار دهیم، به نظر می‌رسد گروه‌های لات و لوطی در دوره قاجار، امتداد طبیعی فتوت در عصر صفوی نیستند، بلکه پیدایش و عملکرد آن‌ها با روح فتوت اصنافی منافات دارد. چرا که از پذیرش چهارچوب‌های رسمی اهل فتوت خودداری کرده و بسیاری از مشاغل سخت و مستلزم تحمل زحمت، آلودگی لباس، و شرایط محیطی سخت را نپسندیدند.

۹-۵- عیاری به عنوان خصلت اخلاقی - سیاسی مخالفت با حکومت

یکی از ادوار مرتبط با فتوت که پیوند مستقیمی با فتوت اصناف ندارد، دوره‌ها و فعالیت‌های مرتبط با عیاران است. معمولاً عیاران به گروه‌های نظامی و شبه‌نظامی مستقر در درون و بیرون شهرها اشاره دارد که حدفاصل قرون دوم تا پنجم هجری در مناطقی از ایران و عراق حضور داشته و به مبارزه با حکام و چه‌بسا اشراف ظالم عرب می‌پرداختند. به دلیل ماهیت این گروه، اثر یا آثاری که صراحتاً توسط آنان و با عنوان عیاران نگارش یافته باشد، در دسترس نیست. با وجود این، کامل مصطفی الشیبی -نویسنده عراقی- از درگیری‌های عیاران شیعه و سنی در کوفه، بغداد و حتی مصر سخن گفته است و اوج این حوادث را به سال‌های تسلط دولت آل‌بویه بر خلفای عباسی نسبت می‌دهد (ن.ک: الشیبی، ۱۳۵۹)، در حالی‌که محسن گودرزی -نویسنده ایرانی مقیم آلمان- عیاران را گروه‌هایی از ایرانیان معرفی می‌کند که ادامه‌دهنده میراث نظامی و ارزشی سربازان دوره ساسانی بودند (ن.ک: ذاکری، ۱۴۰۳). البته حضور ایرانیان در میان شیعیان در قرن‌های مزبور و نیز تلاش گروه‌هایی از آنان برای تشکیل دولت مستقل ایرانی در مناطقی از خراسان بزرگ، امری مورد اجماع است؛ بالاخص اینکه برخی رهبران گروه‌های دسته دوم، اصالت و نسب خود را به شاهان و فرماندهان ایرانی پیش از دوران اسلامی می‌رساندند. به هر روی، چهارچوب استدلال گودرزی درباره عیاران عبارتست از:

۱. بستن شال، طوری که گره آن در جلوی کمر به شکل «لا» بایستد.

ا. طبقه‌ای از ایرانیان عصر ساسانی، جنگاوران یا نیروهای نخبه نظامی بودند که در ازای دریافت زمین به موقعیت خرده‌مالکی رسیده و ضمن خدمت به پادشاه در گردآوری مالیات و اداره امور روستاها مشارکت داشتند (ذاکری، ۱۴۰۳: ۲۴).

ب. کمال مطلوب این طبقه جنگاور و زمین‌دار، اسواران بودند که محافظان و ملازمان و معتمدان پادشاه بودند و آیاران (دوستان، همراهان، یاوران) پادشاه خوانده می‌شدند (همان: ۹۷).

ت. مهم‌ترین جنگاوران ساسانی در دوره اسلامی شامل گروه‌های زیر بودند: بنی‌احرار در صنعاء، ابناء در یمن، احامره در کوفه، اساوره در بصره، خضارمه در جزیره، جراحمه در شام، جرامقه در موصل (همان: ۱۰۲).

ث. هسته اصلی گروه‌های پیش‌گفته را افرادی تشکیل می‌دادند که در حکم سرباز، محافظ، پاسبان و... به اعراب مسلمان خدمت می‌کردند. «اینان آرمان‌های اجتماعی طبقه جنگاور اشرافی ایرانی را به مسلمانان منتقل کردند و در پی ادغام این آرمان‌ها با فضایل اخلاق عربی و اسلامی، پایه و اساس طریقه فتوت بنا گردید. این ادغام را دهقانان به منزله «روشنفکرانی» که درگیر مسایلی غیرنظامی همچون مباحث شعوبی و جنبش فکری معتزله بودند، انجام دادند» (همان: ۲۶).

به‌رغم آنچه گفته شد ادعاهای گودرزی مورد انتقاد محققان این عرصه بوده (ن.ک: همان: ۱۱-۱۲ [مقدمه مترجم]) و محل تردید است.

۶- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در پاسخ سؤال نخست شاید بتوان گفت سه مولفه زیر نقش مهمی در تبدیل فتوت به دستورکاری فردی و اخلاقی در فرهنگ اقتصادی جامعه اسلامی داشته‌اند: الف- لزوم داشتن شغل و پیشه، ب- معرفی مشاغل دارای کراهت، پ- ترسیم اصول کلی کسب روزی و معامله.

در جواب پرسش دوم، چنین به نظر می‌رسد که در گام نخست، گسترش رویکرد فقهی و نفوذ علمای شیعه، سبب جایگزینی تدریجی آموزش احکام فقهی کسب‌وکار با چهارچوب آموزه‌های هویت‌گرا و معنابخش فتوت‌نامه‌های اصناف شده است؛ و در گام دوم، جماعتی با عنوان لات و لوطی شکل می‌گیرد که فرهنگ کاری آن‌ها با اخلاق فتوت فاصله معناداری را نشان می‌دهد.

برای پاسخگویی به سوال سوم باید عنایت داشت که آثار مکتوب فتوت در سه دوره و موضع تاریخی متفاوت قابل مشاهده است: ۱- فتوت به عنوان فصلی و بخشی از میراث تصوف (عمدتاً در قرن‌های اول تا سوم)، ۲- فتوت‌نامه‌های مستقل سیاسی- فرهنگی مورد حمایت خلفای عباسی و تعیین‌کننده حدود فعالیت اهل فتوت (قرن ششم)، ۳- فتوت‌نامه‌های جامع، مشتمل بر کلیات مفصلی درباره چیستی و ماهیت، پیشینه و ابعاد، کیفیت ورود و آیین تشریف به فتوت (قرن هفتم تا نهم)، ۴- فتوت‌نامه‌های اصناف، شامل مباحث مختصری پیرامون تعریف و تبار اسطوره‌ای- الهیاتی، مهارت‌ها و مراحل ورود به یک صنف خاص (قرون دهم تا دوازدهم). بر این اساس، فتوت در آثار دسته نخست، امری غیرسیاسی و معرفتی- نخبگانی است؛ در مکتوبات دسته دوم، امری نظامی- جهادی و مروج تبعیت از خلیفه مدعی مجوزدهی فتوت است؛ در دسته سوم، خصلتی فرهنگی- تربیتی و مبلغ محبت اهل بیت (ع) دارد؛ و در گروه چهارم، ایده‌های اقتصادی- اجتماعی و مؤید حاکمیت داشته و عرصه عمومی را سامان‌دهی می‌کند. بدین ترتیب، به نظر می‌رسد نگرارش و ماندگاری آثار فتوت بدون بی‌طرفی سیاسی یا همراهی حکومت ممکن نبوده و از این جهت، آثاری تحت عنوان فتوت‌نامه برجای مانده است اما مکتوبی به نام عیارنامه قابل معرفی و شناسایی نیست.

در جواب به پرسش چهارم به نظر می‌رسد مراحل پیدایش و تکوین فتوت اصناف را می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد: ۱- فتوت به مثابه خصلت و دستورکار اخلاقی فردی (اخلاق زاهدانه عملی و سرفصلی در آثار صوفیه)، ۲- فتوت در جایگاه خصلت اخلاقی-سیاسی سازنده جمعیت‌ها و گروه‌های اجتماعی مخالف ظلم حکومت (عیاران)، ۳- فتوت به عنوان مؤلفه سیاسی-اخلاقی سامان‌دهنده نیروهای نظامی و مذهبی حافظ حکومت (پیدایش فتوت‌نامه‌های مستقل)، ۴- فتوت در وضعیت امر عمومی و فراگیر (بسط فتوت به مثابه دستورالعملی رهایی‌بخش متناسب با تحولات اجتماعی-اقتصادی و سیاسی-امنیتی و تاثیر آن بر زندگی پیشه‌وران که بعدها در قالب قیام‌های سیاسی و چهارچوب‌های معرفتی ظهور می‌یابد)، ۵- فتوت در پایگاه روح کلی فرهنگ عمومی (رسوخ فتوت در عرصه‌های فرهنگی-اجتماعی و از جمله در فعالیت‌های فراغتی-سرگرمی)، ۶- فتوت در موقعیت ابزار اصلاح روابط اقتصادی، حرفه‌ای و صنفی (فتوت شهری و مدنی)، ۷- فتوت به مثابه هنجاری نهادمند و تمدن‌ساز (جهت‌دهنده هنر و صنعت؛ معماری، پارچه‌بافی، خطاطی و...).

۷- منابع

- ابن‌منور، محمد. (۱۳۶۶). **اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید** (دوره ۲ جلدی). ویراسته محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه.
- افشاری، مهران (۱۳۸۲). **فتوت‌نامه‌ها و رسائل خاکسار به (سی رساله)**. تهران: پژوهشگاه علوم‌انسانی و مطالعات فرهنگی.
- افشاری، مهران (۱۳۹۲). مقاله «فتوت‌نامه» در: **دانشنامه جهان اسلام**. جلد ۱. صفحه: ۷۲۵۷. تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی. تاریخ انتشار: ۱۳۹۲/۳/۵.
- آقاشریفیان اصفهانی، مهرداد. رستگار جزی، پرویز. قاسم‌پور راوندی، محسن (۱۳۹۶). اخلاق حرفه‌ای صناعات در فقه شیعه و متون صنفی (مطالعه موردی حق نظارت بر اصناف). **پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی**. ۱۱۴ (۵۰). ۱۱-۳۴.
- انصاری قمی، ناصرالدین (۱۳۹۵). یادداشت «تقسیم مساوی شهریه، کاری درست یا اشتباه؟» تاریخ انتشار: ۱۳۹۵/۶/۶. کد خبر: ۳۵۷۶۴۲. **پایگاه خبری شفقنا**. آدرس: <https://fa.shafaqna.com/?p=223748>
- باسورث، ادموند کلیفورد (۱۳۶۲). **تاریخ غزنویان**. ترجمه حسن انوشه، جلد ۱. تهران: امیرکبیر.
- براری میانایی، مجید. ستاره، حسین. عزیزی، حسن (۱۳۹۹). بررسی فتوت‌نامه‌نویسی در میان طراحان فرش عصر صفوی. **دوفصلنامه علمی رَجُ شُمار**. ۱۱ (۲). ۲۳-۳۸.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۹). ماجرای پرداخت شهریه متفاوت از سوی سیدمرتضی به دو تن از شاگردان. تاریخ انتشار: ۱۳۹۹/۴/۳. کد خبر: ۹۱۰۲۰۷. **خبرگزاری حوزه**. آدرس: <https://hawzahnews.com/x9L6G>
- جوادی یگانه، محمدرضا. علامه، ساجده. (۱۳۹۷). تحلیل اجتماعی روابط سازمان صنفی و سازمان فتوت در ایران. **مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران**. ۷ (۲). ۲۷۹-۳۰۹.
- دورکیم، امیل (۱۳۹۲). **تقسیم کار اجتماعی**. ترجمه باقر پرهام. تهران: مرکز.
- ذاکری، محسن (۱۴۰۳). **سربازان ساسانی در جامعه اسلامی: خاستگاه‌های عیاری و فتوت**. ترجمه حمیدرضا پیغمبری. تهران: ققنوس.
- روان‌جو، احد (۱۳۹۹). آداب المشق‌ها به مثابه فتوت‌نامه‌های خوشنویسان. **مبانی نظری هنرهای تجسمی**. ۵ (۲). ۱۱۲-۱۲۳.
- روشنی، میترا (۱۳۹۵). مناسبات اصناف و پیشه‌وران عصر سلجوقی با گروه‌های اجتماعی (فتوت، تصوف، اسماعیلیه). **تاریخ نو**. ۶ (۱۴). ۴۳-۶۴.
- سجادی، ضیاءالدین (۱۳۷۲). **مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف**. تهران: سمت.
- الشیبی، کامل مصطفی (۱۳۵۹). **تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری**. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: امیرکبیر.
- شیخ حرّ عاملی [۱۰۳۳-۱۱۰۴ هـ.ق]، محمدبن حسن (۱۴۰۹). **وسائل الشیعه**، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.

- صادقی، مقصودعلی. حمانی، کامران. آقاجری، سیدهاشم (۱۳۹۷). تاثیر سیاست‌های شوررداری مغولان بر جایگاه اجتماعی و سیاسی اصناف در ایران. **جامعه‌شناسی تاریخی**. ۱۰(۱). ۳۷-۵۴.
- عقیلی، سیداحمد (۱۳۹۳). طبقه‌بندی اصناف و تبیین ساختار درونی و بیرونی آنها در عصر صفویه. **تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام**. ۴(۸). ۱۴۳-۱۶۹.
- فرهادی، مرتضی (۱۳۹۰). کار در فتوت‌نامه‌ها (مرام‌نامه‌های صنفی - طریقتی خودانگیخته و خودپذیرفته پیشه‌وران ایرانی). **برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی**. ۲(۸). ۱-۳۶.
- فروغی ابری، اصغر. حسنی، سیده مرضیه (۱۳۹۶). بررسی پیوندهای اجتماعی اصناف و پیشه‌وران با تصوف در دوره غزنوی. **تاریخ‌نامه خوارزمی**. ۵(۱۸). ۱۲۷-۱۴۲.
- فشاهی، محمدرضا (۱۳۸۶). **از گات‌ها تا مشروطیت: گزارشی کوتاه از تحولات فکری و اجتماعی در جامعه‌ی فتودالی ایران**. تهران: گوتنبرگ.
- قنبری برزبان، علی. نظری‌مقدم، جواد و بهستانی، مجید (۱۳۹۳). ساختار قدرت و ارزش‌های حاکم بر رفتار ایرانیان با استفاده از تحلیل محتوای فتوت‌نامه‌های اصناف. **پژوهش‌های راهبردی سیاست**. ۳(۱۰). ۹-۳۰.
- کاشانی، سکینه. بابادی، عصمت (۱۳۹۴). بررسی مناسبات سلطان محمود غزنوی و محافل مذهبی. **تاریخ‌نامه خوارزمی**. ۲(۸). ۷۳-۸۸.
- گراوند، مجتبی. آیینوند، صادق. آقاجری، سیدهاشم، منظور الاجداد، سیدمحمدحسین (۱۳۹۱). بررسی و تحلیل گفتمان فتوت در تاریخ اسلام از سده چهارم تا سده هشتم هجری قمری. **فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام**. ۴(۱۵). ۱۳۷-۱۶۶.
- مدایینی، مهدی. افشاری، مهران [مقدمه، تصحیح و توضیح]. (۱۳۸۱). **چهارده رساله در باب فتوت و اصناف**. تهران: نشر چشمه.
- واعظ کاشفی [سبزواری]، مولانا حسین [حسین بن علی] (۱۳۵۰). **فتوت‌نامه سلطانی**. تصحیح محمدجعفر محبوب. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ولایتی، علی‌اکبر (۱۳۹۳). تفاوت‌های جوانمردی ایرانی و عربی / دکتر ولایتی از عیاران می‌گوید. تاریخ انتشار: ۱۳۹۳/۹/۱۲. کدخبر: ۱۲۷۸. پایگاه اطلاع‌رسانی و نشر آثار دکتر علی‌اکبر ولایتی. به آدرس: <https://velayati.ir/>